

О. І. ПОПОВ
(Ленінград)

ДО НАЙДАВНІШОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСТВА

В цій статті¹ в загальних рисах викладено ті висновки відносно найдавнішої історії слов'ян, які можна зробити, уважно вивчаючи і слов'янську внутрішню мовну спорідненість, і відношення слов'янських мов до інших — іранських, германських, грецької, латинської, кельтських та ін.

В міру можливості ми використовували і дані археології, що слід робити, звичайно, з певною обережністю, зважаючи на неповноту сучасних фактичних даних цієї науки і відсутність безпосередньої можливості зв'язувати ту чи іншу «культуру» з тією чи іншою мовою, яка одна може бути надійною і безперечною ознакою племінної приналежності. Зрозуміло, вульгаризаторські марристські теорії так званого «етногенезу» є наслідком звичайного непорозуміння, — вони взагалі немислимі як наукові побудови. Тому ми їх майже не торкаємось, і взагалі дане повідомлення служить, головним чином, не для цілей критики, яка виступає тут лише в окремих моментах і стосується ідей, а не людей. Величезну роль в наших міркуваннях відіграють, зрозуміло, і всі ті повідомлення історичних джерел про слов'ян, їх сусідів і попередників, які залишені нам глибокою давністю і раннім середньовіччям.

Використовувалась нами і топоніміка в усіх її подробицях.

Всі ці матеріали, які стали основою нашої роботи, не будуть дуже виразно виступати в статті, яка є спробою короткого, так би мовити, описового або розповідного викладу найдавнішої долі слов'янства — за мовними і почасти іншими джерелами.

1

Що ж свідчать матеріали слов'янських мов про далеке минуле їх носіїв або, точніше, їх мовних предків?

Відповідь на це питання можна дати лише в тому разі, якщо ми широко використаємо в плані порівняльно-історичного вивчення ще дані цілого ряду індоєвропейських і неіндоєвропейських мов.

Такий порівняльний аналіз в значній частині давно вже проведений зусиллями десятків вчених у кожній з відповідних спеціальних галузей, а тому є порівняльні і етимологічні словники і порівняльні граматики цілого ряду мовних груп і об'єднань, а також спеціальні дослідження так званих «запозичень». Залишається майже тільки підсумувати ці дані, додавши дуже небагато з окремих питань. Нас цікавлять, таким чином, у даному випадку зведені наслідки майже всіх досліджень відносно слов'янських мов і їх родичів та сусідів.

Ці наслідки коротко можна викласти так.

¹ В основу статті покладено дещо перероблену доповідь, прочитану на дискусії з питання про походження слов'ян, яка відбулася в Ленінградському державному університеті в березні 1951 р.

Слов'янські мови належать до великого об'єднання так званих індоєвропейських мов, маючи в цьому об'єднанні найбільш близьких родичів у вигляді мов балтійської, або литво-латисько-пруської групи. З другого боку, балтійсько-слов'янське угруповання багатьма рисами близьке до індо-іранських мов. Близькість слов'янських мов до балтійських, близькість надзвичайна в багатьох відношеннях, у поєднанні з великою ймовірністю досить значної давності литовців на місця їх теперішнього проживання¹, дає підставу думати, що більша частина слов'янської доісторії проходила десь не так далеко від Вісли і Німану; цю думку поділяли і поділяють майже всі дослідники. Висловлювалась вона неодноразово, але уточнити її в деталях важко, тому певніше говорити про цю древньослов'янську територію ми поки що не можемо. Слов'яно-балтійська близькість до індо-іранських мов, взагалі кажучи, належить до глибокої давнини; від цих давніх явищ слід відрізнити порівняно пізніший вплив скіфських і сарматських (індо-іранських своєю природою) мов, що хронологічно належать до останніх століть до нашої ери, на слов'янські, які в цей час з ними вже межували.

Надзвичайно важливим фактом є повна відсутність у слов'янських мовах древньогрецьких запозичень, дуже помітна і твердо встановлена численними дослідниками. Це відразу усуває всяку можливість порівнювати слов'ян, наприклад, із «скіфами-орачами» часів Геродота, в мові яких неминуче повинні були б залишитися певні сліди їх торговельних зносин з еллінами. Таким чином, в часи Геродота слов'янство повинно було повністю перебувати поза південною частиною Середнього Подніпров'я² і лише починаючи з V—IV ст. до н. е. воно, очевидно, поширюється на цю область і далі та приходять в тісне зіткнення із скіфо-сарматським (точніше — вже з сарматським) світом, запозичуючи у нього з часом назви таких рік, як Дніпро, Дністер, а пізніше — Дунай на заході і Дон на сході.

Безперечні і загальновідомі досить старі мовні стосунки слов'ян і германців, причому від найдавніших явищ у цій галузі слід відрізнити гото-слов'янські зв'язки, що виявились у перші століття нашої ери, вже після того, як готи почали свої великі мандрівки, що привели їх до

---

¹ Цю давність ми, звичайно, не перебільшуємо до крайніх меж, як це робили Беценбергер, А. Л. Погодін та ін. Дуже ймовірним є припущення про те, що литво-латисько-пруська мовна група виникла як наслідок дуже давньої індоєвропейської первісно фенійського населення південної Прибалтики, бо в балтійських мовах багато, безперечно, фінно-угорського лексичного багатства, як наприклад, позначення моря (литовське *jūra*), човна (латиське *laiva*), бересту (литовське *toszis*, латиське *tāsis*), острова (латиське, литовське *sala*), ремня (литовське *sziksna*, латиське *siksna*), хатини (латиське *māja*) та багатьох інших. В латиській мові нараховується не менше 600 слів, включених або запозичених з прибалтійсько-фінських (особливо з лівської) мов.

Вказана індоєвропейська відбувалась тут спочатку, мабуть, внаслідок наявності в даній області досить давніх торговельних відносин з середземноморським півднем (янтар, хутра), відомих археології принаймні з III—II тисячоліття до н. е.

Про те, що населення в пониззях Німану і Вісли було колись неіндоєвропейським, свідчить топоніміка яскраво виявленого фінно-угорського складу, за характером близька до саамських даних.

Точка зору, що тут викладається, на утворення балтійської мовної групи внаслідок нашарувань одного з відгалужень індоєвропейців на місцеве фенійдне населення південної Прибалтики є майже загальноприйнятною (див., напр., «История Латвийской ССР», т. I, Рига, 1952, гл. I).

² Але цілком можлива наявність слов'ян у цей час і навіть раніше на Прип'яті, бо басейн цієї ріки багатий на слов'янську топоніміку — при порівняно досить великій бідності на іншомовні назви, на зразок Піна, Ясьолда, Вессія, Ствига, Немегля, Оресса, Іпа і деякі інші, досить нечисленні.

Відзначимо, що деякі з указаних неслов'янських імен в басейні Прип'яті (напр., Ясьолда) мають литовське забарвлення, в той час як на півдні цього ж басейну зустрічаємо, як і слід було чекати, назви, безсумнівно, близькі до індо-іранських (тобто скіфських).

цілковитого зникнення майже через півтори тисячі років. Найдавніші слов'яно-германські мовні зв'язки, в цілковитій відповідності до сказаного вище, вказують знову на північно-західну частину Східної Європи — область Вісли і відрогів Карпат, як місця досить давнього проживання слов'ян.

На те ж саме вказують і наслідки вивчення зв'язків між мовами слов'янськими і кельтськими. В галузі цих зв'язків ми знаходимо цікаві факти, про які слід сказати кілька слів окремо.

Першим таким фактом є наявність загальнослов'янської назви міді, з якою не без деякої підстави слов'янські етимологи давно вже приводять у найближчу відповідність кельтські дані того ж роду (ірландське *méinn* та ін.).

Досить важливою є й інша обставина. Як відомо, приблизно в 900—500 рр. до н. е. в Європі була дуже розвинута ранньозалізна матеріальна культура, названа археологами за основним місцем знахідок гальштатською. Розквіт цієї культури був пов'язаний в значній мірі з великим розвитком добування солі і торгівлі нею. Від цієї епохи нам залишилась безліч назв типу *Halle*, *Halleuz* та ін., в тому числі і *Hallstadt* — все це місця давніх соляних розробок або солоних мінеральних джерел. Це підтверджує, що ця «соляна» культура була в основному кельтською¹, про що свідчить і самий корінь *hal* — відповідний російському «соль», поширений у формі з початковим *h* (замість *s*) саме в кельтських мовах і, мабуть, у фрако-ілірійських, як можна гадати за вірменськими даними. Германці, що з давніх-давен сусідили з кельтами, перейняли від них ряд термінів (*Hallor* та ін.).

Проте не залишились зовсім осторонь і слов'яни. Сюди належить, звичайно, і наш Галич (звідси і «Галичина») з багатющими соляними розробками поблизу нього та інші дані. Не зупиняючись на подробицях, скажемо тільки, що ці дані свідчать про те, що слов'янство в кінці мідно-бронзового — на початку залізного віку, очевидно, зазнавало деякого впливу з боку кельтів, мабуть, в районі північного Прикарпаття. Цікаво, що у балтійців назва міді зовсім не пов'язана з слов'янськими даними (литовське *varis*, латиське *varš*)². Це показує, що вплив кельтів поширювався в цей час лише на слов'ян, а не на більш віддалених і відокремлених литво-латишів, які були тоді консервативнішими. Зате значно інтенсивніший за всіма своїми даними середній залізний вік охоплює, безумовно, і слов'ян, і балтійські племена, бо термін для заліза в них

---

¹ «В основному», але зовсім не виключно кельтською, бо в число племен «гальштатської культури» входили, зрозуміло, і інші — не кельти (найімовірніше, ілірійці або фракійці). Латенська культура, що змінила гальштатську, має значно більше права називатися кельтською, бо в створенні останньої дана племінна група явно переважала. Проте ми досить далекі від спроб проведення повного паралелізму відносно розвитку мови і культури і не думаємо приписувати виключно кельтам навіть латенську, а не тільки гальштатську культуру в цілому. Ми лише твердимо, що у створенні тієї або іншої брали участь переважно кельтськомовні племена або близькі до них, що показує і топоніміка. Можливо, проте, що спочатку кельти були зовсім осторонь ранньої гальштатської культури, яка була, в такому разі, створенням фрако-ілірійців; лише пізніше кельтське поширення близько V—IV ст. до н. е. привело до завоювання джерел цієї культури і впровадження кельтської топоніміки з основою *hal*. Це питання не має для нас тут першорядного значення, бо така чи інша його постановка відбивається лише на хронології подій. У другому випадку можливо, що більш давньою основою для позначення соляних родовищ було слово з початковим *s* і довгим *a*: *saal*- (пор. *Halle an der Saale*), що дійшло до нас у німецькому слові *Saal* — «зал», тоді як *h*-основа (кельтська) відбилась в англійському *hall* (спочатку те і друге означало підземний коридор з колонами в соляних розробках).

² Можливо, що тут ми маємо надбання найдавнішого (доскіфського) безпосереднього спорідненого зв'язку слов'яно-балтійців з індо-іранцями (пор. древньоінд. *varigṭha* — «мідь»). Проте це для нас в даному разі має другорядне значення.

у всіх загальний: слов'янське «залізо», древньопруське *gelso*, литовське *geležis* та ін.

Поширення цієї термінології ми повинні віднести до середини останнього тисячоліття до нашої ери або до часу дещо ранішого. Ці дані не мають нічого спільного з індо-іранськими і навіть взагалі з будь-якими іншими індоєвропейськими. Етимологія слова «залізо» і споріднених з ним поки що зовсім не ясна. Як би то не було, це — ще один доказ відсутності тісних зв'язків слов'ян часів Геродота із скіфами¹.

Проте для нас факт існування свого слов'янського (навіть слов'яно-балтійського) єдиного терміну для заліза говорить ще більше; він свідчить про те, що навіть близько середини I тисячоліття до н. е. спілкування слов'янських племен між собою ще не поривалося, причому і особливого розширення слов'янства в цей час не було помітно, як і розвитку германців, які залишались ще в своїх лісах і були тоді набагато слабші від галлів, про що свідчать і стародавні автори². Такий розвиток для тих і других — слов'ян і германців — настав пізніше, коли на основі великого піднесення продуктивних сил в середньому залізному віці і пов'язаного з цим збільшення чисельності племен настала епоха переміщень і походів, іноді вже досить дальніх. Таким чином, слов'янство в цілому зберігало внутрішнє давнє спілкування, давню єдність приблизно до V—IV ст. до н. е., після чого починається поширення і переміщення в різних напрямках — в Середнє Подніпров'я, Подністров'я, до нижнього Дунаю і т. д.

Ще одна мовна група дає ряд фактів, які повністю підтверджують сказане, — група фрако-фрігійських мов. Як відомо, неодноразово висловлювались фантастичні гіпотези про якесь «переродження» древніх фракійців у пізніших слов'ян. Факти свідчать про інше. До нас дійшло кілька десятків фракійських слів, перекладених грецькою або, пізніше, латинською мовою, а також чимала кількість власних імен. З цього матеріалу досить ясно видно, що фракійські мови зовсім не нагадували слов'янських³, поєднуючи з рисами своєї фракійської самобутності явні ознаки сильного індо-іранського (скіфського) впливу, бо сусідами фракійців у часи Геродота (та й раніше і пізніше) були скіфи. Окремі фракійські слова, що правда, нагадують слов'янські, як і інші індоєвропейські, але справа тут часто зовсім не в давній, «споконвічній» тотожності, а тільки в тому, що пізніше, на початку нашої ери, слов'янство, що поширилося вже до нижнього Дунаю, асимілювало частину фракійських даків і гетів, а разом з тим одержало у свій словник і небагато фракійської лексики. Крім того, фракійці були індоєвропейцями, звідки і близькість деяких коренів до слов'янських. На жаль, ще до цього часу серед істориків користується іноді довір'ям гіпотеза про уявну тотожність фракійських і слов'янських мов або переродження фракійських мов у слов'янські.

На підтвердження цієї фантастичної гіпотези дехто наводить навіть паннонське слово V ст. до н. е., що означало якийсь напій і нібито звучало подібно до російського слова «квас» («кавас»). Це слово винайдемо Іловайським, який так довільно спотворив слово *κῆρος*, про яке сповіщає відомий Приск Панійський. В одному, також досить пізньофракійському, напису III ст. н. е. це саме слово (в латинській передачі).

¹ Ми можемо допускати, що у скіфів було зовсім інше позначення заліза, як і у сарматів, щось на зразок «корт», звідки і фінське *kortti* (в Калевалі), і російське «кортик», і удмуртське «корт» та багато інших.

² Навіть Цезар, незважаючи на те, що він жив у ті часи, коли становище вже докорінно змінилося («Записки о галльській війні», гл. 24).

³ Крім співзвучності окремих елементів лексики, що пояснюється головним чином, мабуть, пізнішими явищами часу — десь на початку нашої ери, а почасти може бути результатом індоєвропейського характеру і слов'янських, і фракійських мов, про що буде йтися далі.

звучить як сашит, звідки ясно, що фракійська основа була «кам» і не мала з kwasом нічого спільного.

Фракійці часів Геродота з слов'янами не мали, можливо, навіть безпосереднього зіткнення¹, а не тільки близької спорідненості. Лише пізніше, після масового проникнення слов'ян на Балканський півострів, вони успадкували від фракійців частину річкової топоніміки цих місць (але не назви міст) і дуже небагато лексики² разом з слідами деяких давніх звичаїв, що збереглися подекуди в горах.

Вже те, що сказано було вище, надзвичайно звужує початкову, тобто до V—IV ст. до н. е., арену діяльності слов'янства. Ця вузькість, обмеженість найдавнішої сфери діяльності характерна для всіх без винятку більш-менш осілих племен, які не досягли ще повністю відповідного розвитку.

Таким було, наприклад, давнє становище германців, поки вони не почали своїх походів через кордони Галлії та Італії. Нас цікавить тепер, в яких відносинах перебували в глибокій давнині мови слов'янські і мови фінно-угорські, що становлять, безперечно, в своїх основних нашаруваннях надбання місцевого північноєвропейського кам'яного віку (мезоліт — неоліт), дуже давні саме в цьому місцевому оточенні.

Виявляється, що слов'янські мови мають спільні точки зіткнення для глибокої давнини тільки з західними (балтійськими) фінно-уграми, тоді як навіть у мовах мордовських слов'янські елементи виявляються лише з II тисячоліття н. е. або трохи раніше. Це значить, що і фінно-угорські дані підтверджують ще раз наші припущення про досить західне давнє розміщення слов'янства, що обмежувало зіткнення його з фінно-угорськими племенами прибалтійською частиною останніх. Така наша думка про давнє становище слов'янства до V—IV ст. до н. е. на основі незаперечних фактів мови, які можна підтвердити і багатьма даними топоніміки.

2

Постараємося, в міру сил і можливостей, коротко відповісти на питання, в якому ж відношенні знаходяться дані мови до археологічних матеріалів, незважаючи на те, що досі ще далеко недосить зібрано фактів матеріальної культури, щоб зробити відповідь цілком переконливою і обов'язковою для всіх. Насамперед, як відомо, археологи багато гадали про так звану лужицьку культуру, приписуючи її іллірійцям, слов'янам, германцям і т. д. Цілком ясно, що в такій постановці питань подібного роду криється принципіальна помилка — ототожнення «культури» і мови, особливо властива марристам — вульгаризаторам науки. Широчинь розповсюдження лужицької культури (близько 1300—400 рр. до н. е.), особливо в її пізній період, становить різке протиріччя безперечної компактності, стислості слов'янського (або германського) мовного масиву в той час. Тому про мовну (відповідно — етнічну) єдність лужицької культури, особливо пізньої, не може бути й мови, — це тільки єдність господарсько-матеріального типу, яка не має прямого відношення до племінних ознак, основною з яких є мова.

Спроби знайти прямі відповідності між матеріальною культурою і мовою (племінної належності) слід залишити. Тільки в окремих випадках можна робити деякі наближення такого роду — для порівняно

¹ Стверджувати це повністю, проте, не можна, оскільки є окремі фракійські слова, які надзвичайно нагадують слов'янські дані (Σαφρος і деякі інші), що може свідчити про досить давнє зіткнення слов'ян з фракійцями, яке сягає, можливо, почасти до більш раннього часу, ніж час масового проникнення слов'ян на Балканський півострів, коли решта фракійців була, безсумнівно, асимільована слов'янством.

² Не можна заперечувати, як сказано вище, і можливості більш раннього засвоєння слов'янами елементів фракійської лексики.

пізніх епох, та й то при наявності додаткових даних, як наприклад, для гальштатської культури, пов'язаної з поширенням соляних родовищ (hal-), і особливо — латенської. Зовсім інший характер (порівняно з питанням про характер пізньої лужицької культури) має питання про те, яким за мовою племенам належав той найраніший, досить обмежений у своєму географічному поширенні початок лужицької бронзової культури близько середини II тисячоліття до н. е.

Це питання можна було б вважати законним, якби воно не належало, очевидно, до зовсім бесплідних: по-перше, відповісти точно на нього тепер ще не можна; по-друге, лужицька або будь-яка інша бронзова чи бронзово-залізна культура сама по собі не могла стати основою для формування будь-яких певних мов, у тому числі і слов'янських¹.

Слов'янські мови існували, мабуть, і до лужицької культури в якомусь, хоч і не дуже ще досконалому стані, але вже сформовані як певні відгалуження індоєвропейських мов. Точніше, вже за 2000 років до нашої ери існували ті індоєвропейські мови, які, поступово розвиваючись і збагачуючись, стали пізніше слов'янськими. На це вказують цілком безперечні і загально визнані серед лінгвістів матеріали порівняльного мовознавства, що доводять належність слов'ян до найдавніших індоєвропейців, які розпалися на окремі племенні групи ще на самому початку переходу від каменю до металу.

Тому ми повинні говорити в усякому разі не про те, що в основу формування слов'ян лягли племена давньої лужицької культури, а про те, що частина древніх слов'ян могла брати участь у житті і розвитку цієї культури. Таким чином, питання ставиться зовсім інакше — згідно з положеннями Й. В. Сталіна про повільну і безперервну змінність мови і необхідність відрізнити зміни в ній і в культурі, бо це явища різні. Все це стверджується великим фактичним матеріалом мов слов'янських та інших.

Через те, що ми не маємо змоги зупинитися тепер докладно на цих безперечних фактах і положеннях, тимчасово приглушених марризмом, відсилаємо читачів до загальних праць з індоєвропейського порівняльного мовознавства, в якому багато що вже з'ясовано остаточно, в тому числі і необхідні елементи науки, знайомство з якими слід вважати обов'язковим і для археологів. Ще раз відзначимо при цьому, що жодна археологічна культура не може вважатися основою створення тієї чи іншої групи мов². Мови формуються протягом ряду епох, а не виходять готовими з «схрещування» якихось двох або трьох матеріальних культур, як це твердили недавно або ще й тепер твердять деякі археологи.

Значення археології (і дуже важливе) зовсім не в тому, щоб привести в уявну відповідність матеріально-культурні і племенні, тобто мовні, дані. Значення цієї науки в тому, що вона дає можливість судити про такий або інший ступінь розвитку продуктивних сил (почасти і виробничих відносин) в ту або іншу епоху на кожній певній території, досить дослідженій археологічно. Це завдання дуже важливе і цікаве навіть поза всяким зв'язком з мовною (тобто етнічною) стороною справи. Іноді ж, у випадку збігу щасливих обставин, вдається залучити сюди

¹ Незважаючи на наші сумніви в цьому, ми не можемо категорично твердити, що слов'янство зовсім не брало участі у виникненні тієї матеріальної культури, яка називається «ранньолужицькою». Для цього є занадто мало підстав. Слід пам'ятати, що самі археологи приписували цю культуру германцям (особливо — семнонам), фракційним (карподакам), іллірійцям, слов'янам і т. д. До того ж, саме уявлення про лужицьку культуру і місце її виникнення з часом дуже змінилось.

² Яскравим прикладом для ілюстрації цього положення (одним з небагатьох) може бути недавно розгадана таємниця догрецької острівної писемності Егейського світу (ВДИ, 1950, № 4, стаття В. Георгієва).

і мови. Щодо лужицької культури, як і до більшості інших, цього зробити поки не можна з цілковитою певністю, а від марристського або іншого «ворожіння на кофейній гущі» краще утриматись. Тому і ми утримаємося від відповіді на багато питань, які виникли тут, бо вважаємо, що ця відповідь була б принаймні передчасною і, мабуть, навіть неправильною через недостатність фактичних матеріалів.

3

Отже, ми переконались у тому, що слов'янство до V—IV ст. до н. е. було ще в стані деякої спільності, окремі групи його були в безпосередньому спілкуванні між собою, займаючи якусь досить обмежену, але поки для нас ще не зовсім визначену територію від північних Карпат до Вісли — з порівняно невеликим поширенням в інших напрямках. Так само, як і про германців, про слов'ян в цей час нічого не відомо представникам античних цивілізацій, які знали лише скіфів і фракійців на північ від своїх кордонів і в межах Східної Європи.

Очевидно, злам у бік помітного поширення слов'янства на південь а почасті і в інших напрямках, намітився в IV—III ст. до н. е. — приблизно майже одночасно із закінченням власне скіфської епохи в південноросійських степах, з посиленням тут сарматів, які не склали тієї подібності «кочової держави», яка була у скіфів. Внутрішній розвиток слов'янських племен збігся тут з відсутністю серйозних перешкод для поширення на південь, бо сармати, очевидно, не чинили опору цьому поширенню, досить вільно змішуючись з оточуючими народами, як про це свідчать багато античних авторів.

Минуло ще 300—400 років і Тацит міг вже сказати, що венети (венеди) багато запозичили із звичаїв сарматів, бо обійшли всі ліси і гори між пекінами і феннами. Отже, до I ст. н. е. поширення слов'янства досягло досить значних розмірів, причому в цей час слов'янські племена стягуються, безсумнівно, великими масами до нижнього Дунаю і Дністра, до кордонів римської провінції Дакії.

Про цей «дунайський» період найдавнішої історії основної маси слов'янства буде сказано окремо. Тепер ми повинні знову повернутися до деяких питань принципіального характеру, без правильного розв'язання яких неможливо зрозуміти як слід навіть давні писемні джерела, що стосуються слов'ян.

4

Насамперед слід цілком відкинути побудови так званих «автохтоністів», які вважали, що розвиток слов'янства в районі середнього Дніпра є продовженням трипільської традиції, а на Балканах — наслідуванням фракійської культури і т. д.¹ Здавалося б, після сказаного говорити про це немає потреби. Проте ми повертаємося до цього, щоб роз'яснити одну суттєву обставину.

Припустимо, разом з «автохтоністами», що слов'янство вже в епоху раннього металу було розпоршене на величезні простори, як висвітлю-

¹ У працях М. Я. Марра та його «послідовників» і «учнів» виникла неймовірна плутанина ще й через те, що вони зовсім не відрізняли явищ фізичного (антропологічного) змішування і схрещування від явищ поширення і розвитку мов і об'єднували ці і багато інших процесів під загальною назвою «етногенезу», що аж ніяк не можна вважати науковим прийомом. Маррівці забули, що може бути «автохтонний» антропологічний розвиток при умові, що мова буде повністю внесена ззовні, що може бути «автохтонний» мовний розвиток при умові появи з дуже віддалених місць цілком нових антропологічних елементів і типів, — забули, що існує ще і багато інших комбінацій проміжного характеру. Ця вульгаризація явищ, підстригування їх під один гребінець горезвісного «етногенезу» надзвичайно характерна для всіх послідовників М. Я. Марра.

ють це прибічники цього напрямку. Тоді ми повинні неминуче припустити й інше: механічний і абсолютно паралельний розвиток розпорошених слов'янських мов — з виникненням однакових або надзвичайно близьких лексичних і граматичних даних зовсім незалежно в окремих випадках, що є цілковитою нісенітницею марристського толку, бо про тісні й пошвавлені зв'язки, які змогли б підтримувати такий паралелізм, — в ту епоху і на таких величезних просторах — не може бути й мови.

Отже, єдиний можливий висновок з реальних даних слов'янських мов: безсумнівна наявність великих міграцій у відносно пізній час (середній залізний вік) при невеликих спочатку розмірах територій, які вони займали. Це загальне правило, якому підпорядкований, по суті, розвиток майже всіх племен і народів. До цього часу, проте, деякі автори стоять на позиціях перебільшеного автохтонізму і в питаннях слов'янських старожитностей. Це примушує їх визнати, так би мовити, «споконвічний» поділ слов'ян на західних, південних і східних, що, безумовно, цілком неправильно. Одна з обставин, що призводить тут до помилкової думки, полягає ось у чому: вказані автори вважають, наприклад, венеців Таціта тільки західними слов'янами, а антів Прокопія і Іордана — тільки східними і т. д. При цьому вважається, що ці назви з давніх-давен належали відповідним групам. Це — глибоко помилкова думка.

Венеци — це лише германське і балтійсько-фінське позначення слов'ян взагалі, яке потрапило в повідомлення Таціта та інших авторів тільки тому, що вони діставали свої відомості від германців¹.

Самоназвою будь-якої групи слов'ян слово «венеци» ніколи не було, як і «фенни» не було самоназвою будь-яких фінно-угрів, а тільки германським позначенням деяких їх підрозділів.

Щодо назви «анти», то вона, як відомо, проіснувала дуже короткий час (близько 80 років)², до того ж в безсумнівному зв'язку з тюркськими аварами³, а не як східнослов'янська самоназва.

Вже батьки слов'янських старожитностей — знамениті чехи Добровський і Шафажик (Шафарик) — помітили, що слово «ант» взагалі не може бути слов'янським, бо цьому цілком суперечать фонетичні дані.

Мабуть, анти — аварська назва частини слов'янства, яка вступила з аварами у відносини чи то союзу, чи то підлеглості. Загальнотюркське слово *ant* означає «клятва». Походження цього терміну не зовсім ясне, бо він розповсюджений ширше, а не тільки в мовах тюркської сім'ї; дуже часто цим самим коренем позначаються відносини побратимства та ін.; так чи інакше, таке тлумачення пояснює і взаємовідносини антів з аварами, і швидке зникнення терміну «ант», і його відсутність в слов'янських пам'ятках, мові яких він взагалі абсолютно чужий⁴.

Як би там не було, «анти» — зовсім не загальна назва східних слов'ян, а чужорідне ім'я тієї частини слов'янства взагалі, яка була тимчасово залучена найтісніше у слов'яно-аварсько-візантійські відносини VI—VII ст. Тому говорити про те, що східні слов'яни або хоча б поляни — нащадки «антів» — зовсім неможливо. Неможливо шукати і матеріальні залишки спеціального антського походження: такі нама-

¹ Так само латиші до цього часу звуть росіян *kreevs* (чит. криевс), тобто «кривч», що зовсім не означає, що всі східні слов'яни були колись кривичами.

² 550—630 рр. н. е.

³ Очевидно, згадування про антів закінчується разом із знищенням аварського панування при Само, тобто близько 20—30-х років VII ст. Це той славний період слов'янської історії, коли виникла держава Само, безсумнівно тотожня з тим дудлібським об'єднанням, про яке розповідають руські літописи, відносячи ці події до часів Іраклія (610—641 рр.).

⁴ Тому відсутня і топоніміка, пов'язана з іменем антів, тоді як, наприклад, дудліби—дудліби та інші залишили багато географічних назв.

гання позбавлені змісту, бо короточасні союзи племен не можна розглядати як сталі об'єднання з якимись специфічними властивостями матеріальної і духовної культури.

Повертаючись тепер до істориків-автохтоністів, відзначимо, що багато з них розглядали слов'янство взагалі як етнічну групу, що склалася на основі схрещування або змішування більш ранніх племен: венедів, які нібито слов'янами ще не були, і представників лужицької культури (або щось подібне до цього, бо залучались ще неври та інші зовсім невідомі «компоненти»). Такі маррівського типу спекуляції з схрещуваннями, зрозуміло, слід визнати абсолютно неправильними. Венеди часів Таціта були, звичайно, такі ж слов'яни за мовою, як і ми¹, з тією тільки різницею, що вони не зрозуміли б більшої половини наших слів, які є новонабуттям за останні 1000—1500 років. Все це ми говоримо тут з метою ще раз вказати на порочність вживаного і до цього часу терміну «етногенез», якого деякі вчені уперто дотримуються. «Етногенез» саме до цього часу і розумівся, за Марром, як процес схрещування давніх племен, їх стрибкоподібної «трансформації» і появи нових етнічних утворень подібно до *deus ex machina*.

Після праці Й. В. Сталіна з питань мовознавства ми знаємо, що таке розуміння є абсолютно неправильним. Ніякого «етногенезу» в цьому розумінні не існує. Є тільки давня історія поступового розвитку племен і його невід'ємного атрибуту — мови. Про це і треба говорити, а не про «етногенез».

Так само абсолютно недопустимо говорити про «компоненти», з яких нібито склалося слов'янство; це знову наводить на думку про якісь рівноправні в мовному відношенні частини, від схрещування яких утворилось слов'янство, що до того нібито не існувало. У цьому уявленні про «компоненти» закладено, по суті, помилкове ототожнення фізичного (антропологічного) змішування з мовним, в той час як ці два роди явищ ніколи не йдуть паралельним шляхом.

5

Вище зазначалось, що про долю слов'янства раннього і середнього залізного віку ми можемо дещо сказати на основі даних мови.

Щождо більш ранніх періодів, то тут міркування дуже утруднюються, бо слов'янські мови дають для цих періодів дані, часто дуже мало відмінні від загальних індоєвропейських даних цього роду. Це і зрозуміло.

Як говорить А. Мейє: «Індоєвропейська епоха... збігається, мабуть, з кінцем періоду полірованого каменю і початком періоду міді і бронзи; отже, поділ індоєвропейських племен (а значить, і можливе утворення слов'янства, як особливої групи) відбулося приблизно протягом третього тисячоліття до хр. ери».

Залишається тільки погодитись з цією думкою, бо це — елементи науки, які підтверджуються величезним матеріалом індоєвропейських мов. Точне місцезнаходження так званої індоєвропейської «прабатьківщини», проте, невідомо, а тому ми не можемо поки простежити і найдавнішу долю слов'янства.

Труднощі створює і те, що ми не можемо до цього часу точно визначити характер найдавніших відносин між слов'янськими і балтійськими племенами, незважаючи на досить близьку спорідненість їх мов: в той час, як деякі вважають безсумнівною пряму давню балтійсько-слов'янську єдність, інші визнають тільки сусідство цих племен. Може бути висловлена і принципіально інша точка зору: балтійці могли бути індоєвропейськими племенами типу феннів Таціта (тільки набагато дав-

¹ Не враховуючи неминучої фонетичної різниці.

нішими), через що в їх мовах і є значно більше, ніж у слов'ян, давньої фінно-угорської лексики. Ці питання поки ще не з'ясовані. Так само не з'ясовані питання про відношення найдавніших слов'ян до іллірійців та інших давніх народів, мови яких до нас не дійшли.

Не допомагає і вивчення іллірійської топоніміки, що характеризується давніми географічними назвами такого типу, як *Ladesta*, *Deremistae*, *Burnista*, *Bigeste*, *Tergeste*, і деякими іншими формами.

Не допомагають і такі мови, як зараховувана багатьма до залишків іллірійської групи албанська, через занадто велику кількість у ній різноманітних чужих елементів — від латинських до тюркських.

Звичайно, дуже спокусливо було б врахувати племінну назву іллірійських венетів, взяти до уваги побічні вказівки руського літопису про те, що спершу слов'яни були в «Іллірику», тобто на території римської провінції Іллірикум, наблизивши деякі дані албанської мови до слов'янських¹, і віднести їх до далекого гіпотетичного минулого слов'янства.

Можна залучити при цьому деякі дані малоазійських мов (лікійської та ін.), які зникли. Ці дані відкривають в окремих випадках цікаві збіги із слов'янськими мовами в галузі лексики. Слов'яни, звичайно, не прийшли з Малої Азії. Проте можна зіставити ці явища з відомими переказами про прихід, нібито, іллірійців в Європу саме звідти.

Тоді можна було б пояснити наявність подібних «малоазійських» (у тому числі і хеттських або близьких до них) прикладів лексики у слов'янських мовах саме давнім іллірійським впливом. Навіть саме виникнення ранньої лужицької мідно-бронзової культури здається з цього погляду природним, бо лікійці жили недалеко від Кіпра. Це привабливе припущення, проте, лишається поки що абсолютно невідомим.

Таких гіпотез слід уникати, і це вірогідне на перший погляд припущення наведене тут не для того, щоб розвивати його далі. Необхідно прямо сказати, що таке припущення передчасне, яким би привабливим воно не було. Тому звернемося до того, що ближче і доступніше для нас, з'ясуємо, якою була доля слов'янства в IV—I ст. до н. е. — в період поширення, в I—III ст. н. е. — поблизу Дунаю, а потім — з IV ст. — в епоху великого переселення народів; що являла собою держава Само— вона ж дулібський племінний союз; як слов'янство поширювалось і зміцнювалось у VII—IX ст. Всі ці питання, які можна тепер висвітлити цілком по-новому, потребують докладного вивчення. Тому в короткій статті ми можемо лише мимохідь торкнутися всіх цих питань, накресливши тільки загальні контури їх розв'язання.

6

Тепер ми можемо цілком певно твердити таке.

1. Приміром до III (а можливо, і до II) тисячоліття до н. е. ми можемо говорити про «слов'ян» лише як про групу, що мала в собі зародки слов'янських мов, на межі переходу від пізнього кам'яного віку до раннього металу; нічого цілком певного відносно місцезнаходження так званої «прабатьківщини» індоевропейців сказати не можна, крім того, що ця «прабатьківщина» знаходилась десь у помірному кліматичному поясі (того часу) на материк Європи, — відповідну область можна шукати від Середньої Азії і Ірану до території на північ від Балкан. Найбільшу роль в господарстві цих індоевропейців відігравало, як уже встановлено за даними мови, скотарство. Відзначимо, що давні індоевропейці зазнали, мабуть, процесу розпаду не в один, а в кілька прийомів, через що опинились далеко одна від одної такі досить споріднені

¹ Слід мати, проте, на увазі, що зараз більшість мовознавців не вважає албанську мову прямою спадкоємицею іллірійської.

в мовному розумінні групи, як індо-іранська і слов'яно-балтійська¹. Пізніше велику роль відігравали явища асиміляції іншомовних груп (особливо фінно-угрів — риболовів і мисливців примітивного в той час типу).

2. Історія тієї групи індоєвропейців, що розділилися, до якої належали мовні предки слов'ян, довгий час залишається зовсім невисвітленою.

В мідно-бронзовому і ранньому залізному віці ми можемо бачити якись сліди кельтського мовного впливу², можна також помітити сліди зіткнення із західними фінно-уграми, германцями, але не з греками, не з східними фінно-уграми та іншими племенами півдня і сходу, хоча часткове сусідство з фракійцями можливе вже і в цей час. В цю добу спостерігається ще «єдність», «спільність» слов'янства, тобто його територіальна компактність, пов'язана з тісним спілкуванням окремих слов'янських племен. Те саме цілком рівною мірою спостерігається й для «германства». Слов'янська територія того часу — місцевість на північ від Карпат, Верхне, а можливо, і Середнє Повіслення, мабуть і деякі інші області, які сюди прилягали, але не більше.

3. Початок середнього залізного віку (IV ст. до н. е. — початок нашої ери) був часом піднесення і поширення всіх «прискіфських» або «біляскіфських» племен, що визріли до цього моменту, в тому числі сарматів на сході і слов'ян на заході³.

Внаслідок цього відбулася заміна кочових скіфів кочовими сарматами і глибоке проникнення слов'ян у південні степові області (в тому числі Дніпровську). Цей період — так би мовити, «прихований», підготовчий, але дуже важливий для дальшого поширення слов'янства. В цей час слов'яни успадкували від своїх сарматських сусідів назви «Дніпро», «Дністер» та інші, іранські за походженням⁴.

4. Перші століття нашої ери збіглися з часом надзвичайного посилення світової (в розумінні того часу) Римської імперії. Особливого розквіту досягли деякі провінції: Дакія, Північна Африка та ін. Нас цікавить Дакія, яка привертала до своїх кордонів основні маси слов'янства того часу. Від неї вони взяли велику кількість культурних навичок і деяку кількість запозичених латинських (точніше — романських) слів.

У спілкуванні слов'ян і Дакії перших століть нашої ери (романської, або що романізувалася) — розгадка того шару слов'янської лексики, який засвоєний з романських мов без германського або іншого посередництва. Це — дунайська епоха слов'янства, відзначена руським літописом не як початкова.

¹ Для скотарів-кочівників у цьому нічого дивного немає (пор. тюркські, монгольські племена або кочових скіфів часів Геродота). Такі кочові групи легко підтримують спілкування і на віддалі завдяки своїй рухливості, а тому в них довго зберігаються початкові спільності в мовах.

Звичайно, древньослов'янський випадок відрізняється від тюркського, бо слов'яни і їх предки кочівниками, безсумнівно, не були.

² Якщо тільки частина цього впливу не припадає на більш пізній час кельтського поширення (близько III—IV ст. до н. е.).

³ «Скіфська держава» відігравала, безперечно, величезну «стримуючу» роль у житті «нескіфських» племен, які її оточували. Кінець Скіфії (в широкому розумінні) і заміна скіфів сарматами та іншими племенами є явищем, яке багатьма рисами нагадує крах античних рабовласницьких цивілізацій під подвійним натиском оточуючих «варварів» ззовні і рабів зсередини. Тільки в скіфському випадку це відбулося більш мирно і поступово — в напівпатріархальних межах, бо найдавніша «Велика Скіфія» не була повністю сформованою рабовласницькою державою, тому і класові суперечності в ній не досягли того ступеня гостроти і напруженості, який спостерігається в суспільствах, побудованих на справжньому рабовласництві. Через це зміна скіфів сарматами відбулася поступово і не відзначалась дуже бурхливими подіями великих масштабів. Проте кінець «Великої Скіфії» забезпечив оточуючим племенам значно більшу свободу пересування, ніж до цього.

⁴ Не в географічному, а в мовному розумінні, звичайно.

5. Вже дакійські війни Траяна справили великий вплив на сусідів Дакії, в тому числі слов'ян (насильство «волохів»), але особливо в III—IV ст. з прибуттям готів і гунів почалися великі пересування слов'янства на північ і схід.

Звідси окремі городища на далекій Півночі (типу Березняків, досліджених П. М. Третяковим) із слов'янським інвентарем (наскільки можуть судити археологи) і римськими мечами. В IV ст., з початком справжнього великого переселення народів, ще більше посилюється і пересування окремих груп слов'янства, яке в значній мірі вже розпалося і зіткнулося з цілим рядом нових племен неіндоевропейського типу (гуни та ін.).

Гуни відсунули германців далеко на захід, майже до Рейну. В цей час слов'янство значно поширюється і на захід, окремими групами трохи не до цієї ріки.

6. В кінці V ст. гунська монархія після смерті Аттіли швидко розпадається. Виділяються різні племінні (часто — різноплемінні) союзи і об'єднання, які ще не можуть остаточно вкластися в певні межі постійної сталої держави.

В VI ст. слід особливо відзначити недовговічний антсько-аварський союз під зверхністю тюркоїдних аварів.

Внаслідок боротьби антів з аварами утворився дулібський (рос.), або дудлібський (чеськ.), слов'янський союз початку VII ст., який, на думку деяких вчених, відомий в історіографії під назвою держави Само¹ — за іменем її організатора. Деяко пізніше або в цей час утворюються в основному тюркоїдні за мовою торгові держави хазар і болгар на Волзі. В цей час слов'янство ще збільшило своє поширення на північ, засновуючи серед слабих рибальсько-мисливських фінно-угорських племен цих областей свої постійні поселення. Цьому надзвичайно сприяв розвиток в той час торгівлі хутрами (особливо арабської з VIII ст.). Слов'янство розширюється і на південь — аж до Пелопоннеса (окремими групами). З VIII ст. починається, проте, і германський *Drang nach Osten*, який призвів до поступового зменшення слов'янських територій з західної сторони.

7. VIII—IX ст. є вже початком того періоду історії слов'янства, який характеризується також і нашими вітчизняними руськими пам'ятками. Звідси літопис веде свою розповідь. Майже одночасно починається й епоха власне слов'янських відомостей про західні і південні групи слов'ян. Решта, в усякому разі, належить уже історії окремих слов'янських племен, держав і народностей, націй, а не історії древнього слов'янства взагалі.

В цій статті дана лише схема, а не сама побудова, яку слід наділити відповідним науковим апаратом у вигляді численних прикладів, приміток, посилань та ін. Неважко помітити, що навіть схема ця подана не повністю і контури її тільки намічаються. Парадоксальною здається та обставина, що неясності знаходяться не в самій древності, а десь в проміжних епохах². Проте безперечно і те, що контури ці правильні, бо вони намічені на основі фактичних мовних даних, які є продуктом ряду епох і вивчені досить повно — на відміну від фактів археологічних, поки що не цілком упорядочених. Мабуть пройде ще не одне покоління, перед тим як пощастить крок за кроком, ланка за ланкою, відновити всі події в минулому слов'ян. Проте перші кроки можна зробити вже тепер на міцних основах, що ми і намагалися показати в цій статті.

¹ Історії держави Само присвячена монографія польського вченого Лабуди, яка видана в Познані у 1949 р.

² Це цілком закономірно, бо найбільш неясним є відносно пізній час великих пересувань слов'янства.

К ДРЕВНЕЙШЕЙ ИСТОРИИ СЛАВЯНСТВА

Резюме

До III—II тысячелетий до н. э. можно говорить о славянах лишь как о группе племен внутри еще не разделившихся индоевропейцев. Позднее, по данным языка, для той группы уже разделившихся индоевропейцев, к которой принадлежали предки славян, отмечаются некоторые следы кельтского языкового влияния, следы соприкосновения с западными финно-уграми, германцами, но не с греками, не с восточными финно-уграми и другими племенами юга и востока. Славянская территория этого времени — местность к северу от Карпат, Верхнее, а может быть, и Среднее Повисленье, возможно и некоторые другие, тесно прилегающие сюда области.

В среднем железном веке во время замены кочевых скифов кочевыми сарматами происходило глубокое проникновение славян в южные степные области, в том числе и в Днепровскую. В первые века нашей эры большие массы славянства проникли в романизирующуюся Дакию. В IV—V в. еще более усилились передвижения отдельных групп славянства, в значительной мере уже распавшегося и пришедшего в столкновение с рядом новых племен неиндоевропейского типа (гунны и др.):

В VI—VII вв. происходила борьба славян с аварами. В это время славянство значительно распространилось на север, основывая среди рыболовно-охотничьих финно-угрских племен свои постоянные поселения.

VIII—IX вв. представляют уже начало того периода исторической жизни славянства, который освещен и нашими отечественными письменными источниками.

Эта схема покоится на твердых основаниях фактических языковых данных, в отличие от фактов археологических, пока еще недостаточных и не вполне упорядоченных.
